ТИЛ ВА АДАБИЁТ

М. Имомназаров

Навоий асарларининг муаллиф хос луғатини тузиш ҳақида

Жаҳон илмида муаллиф хос луғати (“*авторский словарь*”) тузиш масаласи янгилик эмас. 1950 йилларда нашр этилган “*Пушкин тили луғати*” ва 1970 йилларда Ленинград (ҳозирги Санкт–Петербург) олимлари ташаббуси билан тайёрланган “*М.Горький автобиографик трилогиясининг луғати*” бу соҳада қилинган ишларга ёрқин мисол бўла олади [15, 14]. Академик Э.И.Фозилов раҳбарлигида яратилган 4 жилдли “*Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати*” ҳам, гарчи муаллиф хос луғати талабларига тўлиқ жавоб бермаса-да, бир улуғ шоирнинг асарлари матнига таяниб яратилган луғат сифатида ўз вақтида бу соҳада Ўзбекистонда қўлга киритилган катта ютуқ бўлди [1]. Албатта, бу луғат яратилган пайтда ахборот технологиялари бўйича ҳозирги юзага келган қулай имкониятлар мавжуд эмас эди. Картотека яратиш бўйича деярли барча ишлар қўлда бажарилар эди. Шу сабабли, Навоийнинг барча асарлари матнини тўлиқ қамраб олиш имконияти бўлган эмас.

Аммо бугун аҳвол буткул ўзгарган. Бугунги кунда Алишер Навоийнинг 20 жилдли асарлар тўплами матни деярли тўлиқ интернет тармоқларида кирилл ва лотин ёзувларида ўз аксини топган. Бундай имкониятлардан унумли фойдаланган ҳолда бугунги кунда Тошкент давлат шарқшунослик институтининг бир гуруҳ олимлари томонидан “*Ф-1–135 – Алишер Навоий асарлари конкордансининг илмий ва услубий тадқиқи”* илмий-тадқиқот лойиҳаси бўйича давлат гранти асосида туркий “*Хамса*” достонларининг халқаро транскрипциядаги конкорданслари бирин-кетин тайёрланиб чоп этилмоқда. Ушбу нашрлар Алишер Навоий асарларининг муаллифлик луғати устида иш бошлаш учун имкониятни яратади.

Бугунги мавжуд луғатларнинг аксарияти, жумладан, Навоий асарлари бўйича яратилиб чоп этилган луғатларнинг барчаси амалий аҳамиятга эга, яъни шоир асарларининг ўқувчилари учун ёрдамчи восита сифатида

фойдаланишга мўлжалланган. Фақат охирги юз йил ичидагина эмас, балки Навоий давридан бошлаб ўтган асргача турли луғатшунослар томонидан тузилиб, қўлёзма ҳолида бизгача етиб келган айни мавзудаги луғатлар ҳам шу мақсадни кўзлаб яратилган. Буларнинг барчасидан фарқли равишда шоирнинг муаллифлик луғати жиддий илмий асосга эга бўлган ноёб тадқиқот хусусиятига эга бўлиши кўзда тутилади.

Маълумки, ҳар қандай луғатнинг асосини ҳар бир сўз шаклий хусусиятлари ва маънолари изоҳланган луғат мақоласи ташкил қилади. Шундан келиб чиқиб, биз ушбу маърузада Алишер Навоий асарларида кўп ишлатилган биргина сўз – "*кўнгил*" сўзининг "Ҳайрат ал-аброр" достонида қўлланилган маънолар кўлами ва уларни қандай қилиб луғат мақоласида ифодалаш хусусида дастлабки мулоҳазаларни баён қилмоқчимиз.

Ўзбек тилида, жумладан, Алишер Навоий достонларида "*кўнгил"* сўзи ишлатилади. Форс тилида бу сўз йўқ, унинг ўрнида Низомийдан Жомийгача барчалари *"дил"* сўзини ишлатишган. Форс тилидаги бу сўз кўпмаъноли бўлиб, турли луғатларда 6 тадан 12 тагача маънолари қайд этилган[1]. Жумладан, "*юрак*" (инсон ва ҳайвонларнинг тана аъзоси), "*кўнгил*", бирор нарсанинг ботини (масалан, *"дили дарё"* – денгиз қаъри, "*дили хоро*" – харсангтош бағри, *"дили шаб"* – тун қоронғуси, *"дили хок"* – ер қаъри ва ҳ.к.) маънолари асосийларидан ҳисобланади [5: 42]. Шу сабабли ҳар бир шоир *"дил"* сўзини "*кўнгил*" маъносида ишлатганда бу ҳайвонларда ҳам бўладиган оддий тана аъзоси эмаслигини алоҳида таъкидлаб ўтишни лозим топишган. Албатта, мумтоз шеъриятда бу сўз кўпроқ айни "*кўнгил"* маъносида ишлатилган ва умуман шоирлар тилида шу маънода энг кўп учрайдиган сўзлардан ҳисобланади. Масалан, Амир Хусрав Деҳлавийнинг "Ширин и Хосров" достонида 370 марта, "Ойинайи Искандарий"да 259 марта *"дил"* сўзи учрайди [5: 40; 9: 43–44]. Навоий матнларига мурожаат қиладиган бўлсак, бугунги кунгача тайёр бўлган Навоий "Хамса"си конкордanси материалларига биноан "Фарҳод ва Ширин" достонида "*кўнгил"* сўзи – 248 марта, "Лайли ва Мажнун"да – 169 марта, "*Сабъаи сайёр*"да – 175 марта учрайди. "Ҳайрат

[1] Дил – 1. Узви хунгардони... 2. Дарун, дохил, миёни чизе. 3. Ботин, хотир, жон, руҳ. 4. Фикр, андеша. 5. Майл, хоҳиш, ҳавас. 6. Дилбар, ёр, маҳбуба, дўст. 7. Далери, шижоат, журъат. Қаранг: Бирикмалар [17: 370–374].

Дел – 1. Узви дохилийи бадан..., қалб. 2. Шикам. 3. Хотир, замир. 4. Жон, равон. 5. Мағзи сар. 6. Мағзи дарахт ва монанди ои. 7. Миён, васат, дарун, дохил. 8. Марказ. 9. Журъат, шижоат. 10. (*тасаввуфий*) Латифайи раббоний ва руҳоний ва он ҳақиқати инсон аст ва мадраку олиму орифу ошиқ аст. 11. (*тасаввуфий*) Маҳалли тафсили маоний, нафси нотиқа. 12. Махзани асрори Ҳаққ, қалб. [2: 1546].

Дэл – 1) *анат.* Сердце, 2) сердце, душа, 3) желудок, живот, чрево, 4) храбрость, отвага, мужество, доблесть, сила духа, 5) *редко* середина (*дэли шаб* - полночь) 6) *карт.* Черви. (Остальное - фразеология). [12: 648–651].

ал-аброр”да “*кўнгил*” сўзи жами 145 марта ишлатилган. Ўзбек тилига оид луғатларда ушбу туркий сўзнинг қандай маънолари берилганига эътибор қаратадиган бўлсак, аввало, 1981 йилда Москвада нашр қилинган икки жилдли “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” 1-жилдида *“кўнгил”* сўзига 1. Кишининг ҳис-туйғу ва кечинмалари манбаи; юрак, қалб, дил. 2. Феъл-атвор; характер, хулқ деб изоҳ берилган [22: 415–417]. Мустақиллик даврида Тошкентда нашр қилинган беш жилдли “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” 2-жилдида ҳам айни шу изоҳлар қайтарилган [23: 457–460]. 1959 йили Москвада чоп этилган “Ўзбекча-русча луғат”да *“кўнгил”* сўзи рус тилига “*душа, сердце* (*как вместилише чувств*) деб ўгирилган [24: 230–231]. Изоҳли луғатдаги “*юрак, қалб, дил*” деб берилган қўшимча изоҳга аниқлик киритиш керак эди, чунки *“кўнгил”* бу кўпмаъноли сўзларнинг барча маъноларини акс эттирмайди. Юқорида тилга олинган 4 жилдли “Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати”да *“кўнгил”* сўзи қуйидагича изоҳланади: “1. *Қалб, дил, кўнгил... 2. Хотир, ёд, фикр, хаёл, ихтиёр... 3. Кўнгилдаги...*” қолганлари фразеологик бирикмалар [1: 151]. Кўриниб турганидек, бу луғатда ҳам изоҳлаш усули юқоридаги оддий луғатлардан фарқ қилмайди.

Энди Пушкин тили луғатига мурожаат қилайлик. Маълумки, *“кўнгил”* сўзининг соф муқобили рус тилида мавжуд эмас. Бу тушунча одатда рус тилига “*душа*” ёки “*сердце*” сўзлари билан ўгирилади. Мисол сифатида “*душа*” сўзининг маънолари тизими қандай ифодаланганига назар солайлик: “*1. По религиозным представлениям, нематериальное начало в человеке, продолжающее жить после его смерти. (44) ...* 2. *Сущность, основа чего-нибудь. (1) ... 3. Внутренный, психический мир человека. (510) ... 4. Чувство, воодушевление; способность ощущать, воспринимать, отзываться. (7) ... 5. О человеке, как носителе определенных душевных качеств, свойств. (12) ... 6. Крепостной крестьянин. (33) ... 7. Ласковое, дружеское обращение к кому-нибудь. (93) ...*” [15: 737–739; 14: 253–257*]*. Кўриниб турипти-ки, бу луғатда иложи борича бир сўзни бошқа сўз билан эмас, балки кенг изоҳлаб, мазмунини очиб беришга ҳаракат қилинган. Аммо бу луғатда ҳам сўз маъно структурасини илмий изоҳлаб беришга ҳаракат қилинмаган.

Луғатшуносликда, махсусан, муаллиф хос луғати тузишда сўз маъно структурасини илмий изоҳлаш методикасини ишлаб чиқишни бошлаб берган олим марҳум устозимиз М.Н. Османов эди [11: 14]. Унинг бошлаб берган ишини кейинчалик аспирант сифатида камина ўз номзодлик ишида давом эттиришга ҳаракат қилди [6; 4: 124–138; 3: 42–56; 5: 39–48]. Аммо бу йўналишда энг салмоқли натижаларни қўлга киритган олим филология фанлари доктори, профессор А.Қуронбеков бўлади. Бу олим ўзининг номзодлик ва докторлик тадқиқотларини тўлиғича шу йўналишга бағишлади [10; 9: 43–44; 8; 21].

Бадиий асар тилини тилшунослик нуқтаи назаридан ўрганишнинг ўзига хос асосий хусусияти хусусийликдан умумийликка йўналганлигидадир, яъни бир сўзнинг бир асарда қандай маъноларда ишлатилганлиги умумадабий тил заминида текширилади ва умумадабий тилнинг семантик имкониятлари нуқтаи назаридан хулосалар чиқарилади. Бунда юқорида тилга олиб ўтилган рус тилидаги икки луғатнинг ўзаро моҳиятан фарқланишига эътибор қаратадиган бўлсак, Г.О.Винокур ва В.В.Виноградовлар раҳбарлигида ишлаб чиқилган Пушкин тили луғатида "*асосий мақсад – умуммиллий рус адабий тили ва унинг луғат бойлигининг А.С.Пушкин асарларида ўз аксини топган ва қўлланган қисмига оид маълумотларнинг тўлиқ тавсифини бериш" бўлган* ("Основная цель Словаря – описать факты общенационального литературного русского языка, его словарного состава, нашедшие отражение и применение в произведениях А.С.Пушкина") [15: 10]. Аммо профессор Борис Александрович Ларин ташаббуси ва раҳбарлигида ҳозирги Санкт–Петербург университети илмий жамоаси томонидан асос солинган 6 жузли "*М.Горькийнинг автобиографик трилогияси луғати"* бошқача тамойиллар асосида яратилди. Бу ҳақда луғатнинг кириш қисмида шундай изоҳ берилади: "*трилогия луғати – бу муаллиф луғати. Унда М.Горький тилининг ўзига хос услуби ёритиб берилиши керак"* [14: 9]. Бу турдаги луғатнинг энг асосий хусусияти ҳам аниқ айтилган: "*... муаллиф луғатида турли ўринларда қўлланган бир сўзнинг асосий туб маъносини аниқлаш эмас, балки бадиий матннинг ҳар бир жумласидаги ҳар бир сўзнинг яхлит (ўзига хос) маънолар мажмуини англаб етиш ва очиб бериш талаб этилади"* ("... в словаре писателя необходимо уловить не сквозной семантический стержень множества словоупотреблений, а каждый единственный семантический комплекс слова в каждом абзаце поэтического текста") [14: 9]. Профессор Аҳмаджон Қуронбековнинг кейинги изланишлари айни шу иккинчи йўналишдаги луғат мақолаларига мувофиқ келади [20; 19; 18].

Менинг ва А.Қуронбековнинг номзодлик ишларимиз ҳар бири Деҳлавийнинг биргина достони материаллари асосида олиб борилганлиги туфайли муаллифлик луғати тузишнинг илмий асосларини мукаммал шакллантириш имкони бўлмади. Аммо Италиялик тадқиқотчи Даниела Менжини Кореал тузган Ҳофиз девонининг конкордансига таянган ҳолда Аҳмаджон Қуронбеков томонидан амалга оширилган докторлик тадқиқотида бу масалани ечишнинг бир неча амалий босқичлари очиб берилди. Агар ишнинг 1-бобида "Тил системаси ва бадиий матн тили... Муаллиф хос луғатини тузиш масалалари" форс мумтоз шеъриятига нисбатан муаммо сифатида қўйилган бўлса, 2-боб "Ҳофиз ғазалиётида кўп ишлатилган луғавий бирликлар маъносида системали муносабатлар" деб аталади ва унда инглиз олими Р.М.Роженинг "Инглиз тилидаги сўз ва иборалар тезауруси" китобида олға сурилган ғоялар Ҳофиз девони лексикасига татбиқ қилинди, яъни шоир

девонида ишлатилган барча сўзлар уларнинг "*бошланғич маъно белгисига*" кўра табақалаштирилиб маълум тизимга бирлаштирилди [25]. Натижада, *"Инсон" (242 сўз), "Иш-фаолият" (242 сўз), "Илму ҳунар" (63 сўз), "Асбоб-анжом" (86 сўз), "Мол-мулк" (30 сўз), "Жисму жон" (67 сўз), "Аъзойи бадан" (76 сўз), "Тил" (69 сўз), "Емиш" (45 сўз), "Кийим" (21 сўз), "Макон" (99 сўз), "Олам" (66 сўз), "Табиат" (130 сўз), "Ҳайвонот" (32 сўз), "Замон" (56 сўз), "Руҳият" (180 сўз), "Ҳиссиёт" (167 сўз), "Илоҳиёт" (60 сўз)* каби 18 "*луғавий маъно гуруҳлари*" шакллантирилди [21: 27–51][1]. Яна бу гуруҳларнинг ҳар бири ичида "*мавзу туркумлари*" ажратилди. Масалан, *"Инсон"* луғавий маъно гуруҳида 1. *"Тарихий шахслар" (33 сўз), 2. "Касбу кор" (35 сўз), 3. "Севги тимсоли" (31 сўз) , 4. "Донолик" (12 сўз), 5. "Қавм-қариндош" (13 сўз) 6. "Руҳоният" (33 сўз), 7. "Миллат" (6 сўз) 8. "Ахлоқ" (26 сўз), 9. "Муносабат" (25 сўз)* каби 9 мавзу туркуми аниқланган [21: 55–56]. Ишнинг "Байт савиясидаги сўзларнинг ўзаро семантик муносабатлари" деб номланган 3-боби биргина "*ёр*" сўзининг "*наҳвий бирикув моделлари"*га таянган ҳолда "*синтагматик бирикмадаги луғавий маъно белгилари"*ни батафсил очиб беришга қаратилган [21: 63–132]. А.Қуронбеков тадқиқотининг 4-бобида "Тил системаси ва тилдан ташқари борлиқ муносабатларининг маънолар силсиласида инъикоси" масаласида баҳс юритилади. Биз мавзуни худди шу ердан давом эттиришга уриниб кўрамиз.

Барчага маълумки, инсон тили мавжуд борлиқни акс эттиради. Аммо шу билан бирга ҳар бир миллий тилдаги сўзларнинг ўзаро маъно муносабатлари тизими (тезауруси) ўзига хос бўлиб, уларнинг ҳеч бири биз билган борлиқдаги мавжудликларнинг ўзаро муносабатлар тизими билан тўлиқ мувофиқлик ҳосил қилмайди. Шу сабабли муайян тилдаги муайян сўзларнинг маънолар тизимини аниқлаш учун аввало ушбу тил фактларидан ташқари чиқиб, биз билган борлиқдаги мавжудликларнинг ўзаро муносабатлар тизимига эътибор қаратиш тақозо қилинади. Шунга кўра, "Ҳайрат ал-аброр" достонида қўлланилган "*кўнгил*" сўзининг маънолар кўлами ҳақида аниқ гап айтишдан аввал ушбу сўз билан ифодаланувчи мавжудликнинг борлиқдаги ўрни хусусида мулоҳаза қилиб кўрайлик. Биринчидан, "*биз билган борлиқ*" тушунчасига тарихий ёндашув талаб этилади. Биз Алишер Навоий асарларининг муаллифлик луғати масаласини қўяётган эканмиз, ушбу улуғ шоир яшаган замон ва маконга, яъни XV аср Хуросон муҳитига қайтишимиз шарт. Бу ҳолатда "*биз билган борлиқ*" XV аср ислом дунёсининг муайян маконидаги юксак тоифа зиёли аҳлининг тасаввуридаги, хусусан, туркий ва форсий шеъриятдаги янги бир маънавий такомил даражаси – "*мажоз тариқи*" босқичида ижод қилган ва ушбу маънавий

[1] Гуруҳлар аро маълум даражада мазмуний уйғунликка эришиш мақсадида биз улар тартибини бироз ўзгартириб келтирдик.

такомил босқичини назарий асослаб бера олишга муваффақ бўлган улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг тасаввур оламида шаклланган борлиқ бўлиб чиқади. Албатта, биз бу буюк инсоннинг тасаввур оламини тўлиқ тиклаб беришга даъво қилишдан узоқмиз. Аслида шоирнинг мукаммал муаллифлик луғатини яратишдан мақсад ҳам шу буюк салоҳият соҳибининг тасаввур оламига бугунги авлодни иложи борича яқинлашувига эришишдир. Ҳозирча энг ибтидоий даражадаги тарҳларни шакллантиришга уриниб кўрамиз.

XV аср ислом дунёси одамининг борлиқ ҳақидаги тасаввурлари XX аср Ғарб дунёси таъсирига тушган биз сингари Гегель "*диалектика*"си ("*қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши")* руҳида тарбия олмаган, ёки бугунги Европа оламида кенг тарқалган Зигмунд Фрейднинг "*либидо*" назарияси, Карл Ясперс ва Жан Пол Сартрларнинг "*экзистенциализм*"и, Фридрих Нитшенинг мураккаб фалсафий ғояларидан бехабар бўлган, XVIII аср француз маърифатпарварларининг материалистик қарашларига ҳануз етиб келмаган эди. Шунингдек, уларнинг тасаввурлари VI–VII аср араб мушриклари даражасида, ёки қадим "*маздаясна*" эътиқодининг яккаҳокимлик истибдоди ва асотир тафаккур тайзиқи натижасида ўта айниб кетган Сосоний даври "*беҳдин*"и ақидалари ҳукми остида ҳам эмас эди. Тўғри, бу даврда кенг ёйилган тасаввуф тариқатларининг кишилар онгига таъсири кучли бўлган. Аммо XV аср Мовароуннаҳр ва Хуросондаги оддий шаҳар аҳли орасида ҳам XII аср яссавийлик руҳидаги зоҳидлик ғоялари ўрнини нақшбандия пирларининг "*дил ба ёру, даст ба кор"* ҳикмати эгаллаб улгурган эди. Тавҳидий тафаккур мазмуний такомилининг олий босқичи бўлмиш Навоийнинг "*мажоз тариқи*" деб номланган борлиқни идрок этиш даражаси замонасининг нафақат илғор қарашли кишилари ("*аҳли ирфон", "аҳли дил*"), балки шаҳар аҳолисининг ўртаҳол тоифалари учун буткул тушунарсиз бир жумбоқ эмас эди.

Хуллас, шоирнинг асарларида ўз аксини топган ўша давр мавжуд борлиқ ҳақидаги тасаввурлардан келиб чиқиб, "*кўнгил*" сўзининг маънолар кўламини ёритиш учун, биринчи навбатда, бир-биридан фарқ қилувчи қуйидаги тушунчаларни истеъмолга киритишни таклиф этамиз: "*моддий*" ва "*ғайри моддий*" мавжудлик, "*ботиний*" ва "*зоҳирий*" мавжудлик, "*мавжудлик*" ва "*мавжудот*". Ушбу тушунчалар тизимида "*кўнгил*" сўзи билан англатилган ўша давр инсони тасаввуридаги борлиқ унсури инсон вужудидан жой олган ботиний, ғайри моддий мавжудликни ифодалаб келган, дейиш мумкин. Шу билан бирга ушбу мавжудлик ("*мавжудот*" эмас!) "*руҳ*", *"имон", "ишқ", "ҳаяжон", "ҳайрат", "шавқ-завқ*", *"орзу", "иштиёқ",* "*эҳтирос*", баъзан "*ғазаб", "нафрат*", "*қўрқув*", "*рашк"* каби қатор руҳий унсурлар (кўпроқ туйғулар) учун макон вазифасини ҳам бажариб келган. "*Кўнгил*"нинг макони инсон вужуди. Аммо туркий тилдаги "*кўнгил*" сўзи форс тилидаги "*дил*", ёки

араб тилидаги “*қалб*” сингари ҳам моддий аъзони, ҳам ғайри моддий мавжудликни англатиб келмайди, унда моддийлик хусусияти мутлақо йўқ. “*Кўнгил*”нинг яна бир ўзига хос жиҳати у покланиш хусусиятига эга. “*Кўнгил*”нинг покланиши эса инсоннинг маънавий такомилини таъминлайди. Шундан келиб чиққанда, бу ғайри моддий ботиний мавжудлик инсон маънавий оламида марказий ўринни эгаллаб туриши ўз-ўзидан равшан. Бу мавжудликнинг иккинчи бир жиҳати – у агар покланса, моддий вужудга эга бўлган инсонни “*ғайб олами*” (“*олами малакут*”) билан боғлаш хусусиятини касб этиши мумкин. Бу мулоҳазалар Ғаззолийнинг “Кимёйи саодат” асари муқаддимаси, Низомий, Деҳлавий, Жомий, Навоий “Хамса”лари биринчи достонлари муқаддима қисмлари таркибидаги шу мавзуга бағишланган боблар мазмунидан келиб чиққан ҳолда баён қилинди.

Демак, ушбу сўзнинг XV аср Мовароуннаҳр ва Хуросондаги туркий тилда сўзлашувчи зиё аҳли орасидаги туб маъноси инсоннинг ботиний вужудида марказий ўрин эгаллаган ғайри моддий маконий мавжудликни англатиб, “*руҳ*”, *“имон”, “ишқ”, “ҳаяжон”, “ҳайрат”, “шавқ-завқ*”, *“орзу”,* “*иштиёқ*”, “*эҳтирос*”, “*ғазаб”, “нафрат*”, “*қўрқув*”, “*рашк”* каби қатор руҳий унсурлар (ҳозирги тасаввурга кўра, туйғулар) унда намоён бўлиши мумкин. Унинг покланиш ва шу орқали “*ғайб олами*” (“*олами малакут*”) билан боғланиш хусусиятига кўра эгасининг маънавий такомилини таъминлаш имкони зиё аҳли *(“аҳли ирфон”, “аҳли дил”*) назарида унинг аҳамиятини ниҳоятда оширади[1].

Ушбу сўзнинг маъно жиҳатидан араб тилидаги “*қалб*”, форс тилидаги “*дил*” сўзлари билан бевосита очиқ сезилиб туради ва турли ёзма ва оғзаки матнларда баъзан ушбу сўзлар билан алмашиб келиш ҳолатлари ҳам йўқ эмас. Туркий “*кўнгил*” сўзининг улардан мазмунан асосий фарқи, унда моддий мавжудлик (“юрак”, инсон баданидаги моддий аъзо) маъноси мутлақо ифодаланмаган. Ҳозирча бу туркий сўзнинг келиб чиқиш этимологияси бизга маълум эмас. Аммо академик Э.И.Фозилов тадқиқотларидан маълум бўлишича, XIV аср туркий ёдгорликлар тилида бу сўз кенг истеъмолда бўлган ва олим тузган луғатдаги мисолларнинг ҳеч бирида соф моддий мавжудлик (“юрак”) маъносида ишлатилмаган [16: 622–623].

Энди бевосита достон матнига мурожаат қилайлик. Маълумки, том маъноли ҳар бир сўз адабий асарда бадиий тимсолга айланиши мумкин. Бадиий тимсол эса ўз навбатида кўпинча бадиий сиймо (“*персонаж”*) сифатида жонланиб, мавжудликдан “*мавжудот”*га айланиб кетиши табиий ҳол. Дарҳақиқат, Низомий, Деҳлавий ва Жомий достонларида “*дил*” сўзи,

[1] Бу масала каминанинг “*Кўнгил” ҳақида тўрт достон шарҳи*” мақоласида батафсил очиб берилган. Қаранг: [7: 78–124].

“Ҳайрат ал-аброр”да эса “*кўнгил*” сўзи шундай маъно “*эврилиш*”ларига учраб, Низомий “*дил*”ни “*хожа*” деб, у билан хаёлий суҳбат қурса, Навоий “*кўнгил*”ни жаннат боғлари, юлдузлар олами ва инсон баданида сайр қилдиради. Бу ҳақда юқорида тилга олинган мақолада батафсил гапирилгани туфайли қайтариб ўтирмаймиз-да, бевосита достондаги ушбу сўз учраган байтларга эътибор қаратамиз.

Туркий “Хамса”нинг биринчи достонида “*кўнгил*” сўзи жами 145 ўринда келган бўлса, шундан 38 тасида исм сўзбирикма таркибида учрайди. Улардан 1 ўринда 4 сўзли бирикма, 7 ўринда 3 сўзли бирикма, қолганлари 2 сўзли бирикма таркибидадир. Бундай сўзбирикмалар одатан ўзаро ёки аниқловчи-аниқланмиш, ёки қаратқич-қаралмиш муносабатларида бўлади. Маълумки, бундай таркибда сўз маъноси фаоллашган *(“актуаллашган”)* ёки фаоллашмаган *(“пассив”)* ҳолатда бўлиши мумкин.

Бу сўз 87 марта феълий сўзбирикмалар таркибида, шу жумладан, эга вазифасида (34 марта, шундан қоқ ярми от кесим билан сифатланиш ҳолатида), от кесим вазифасида (3 марта), воситасиз тўлдирувчи вазифасида (14 марта), воситали тўлдирувчи вазифасида (39 марта, жумладан, *“кўнгул аро”* – 5 марта, *“кўнгулга”* – 22 марта, *“кўнгулда”* – 10 марта) ва 6 марта хитоб ҳолатида учрайди. Қолган ўринларда фразеологик бирикмалар таркибида келади.

Бу айтилганлар синтагматикага оид бўлиб, сўзнинг жумладаги ўрни аниқланмоқда, яъни гап шакл устида кетмоқда. Энди агар мазмунга кўчадиган бўлсак, биз юқорида “*кўнгил*” сўзининг XV аср Мовароуннаҳр ва Хуросондаги туркий тилда сўзлашувчи зиё аҳли орасидаги туб маъносида маконий мавжудлик маъно белгиси борлигинини эътироф этган эдик. Дарҳақиқат, достон матнида ушбу маъно белгисига бевосита ишора қилувчи бирикмалар энг кўп (10 марта исм сўзбирикма таркибида, 31марта феълий сўзбирикмалар таркибида, жами – 41 марта) учрайди. Яна юқорида биз адабий асарда ҳар бир сўз бадиий тимсолга айланиб, кўпинча бадиий сиймо (“*персонаж”*) сифатида жонлантирилиш, яъни мавжудликдан “*мавжудот”*га айланиб кетиши мумкинлигини таъкидлаб ўтган эдик. Худди шу ҳолат “*кўнгил*” сўзига ҳам тааллуқли бўлиб, унга шоир мустақил “*мавжудот”* сифатида ёндашган ўринлар достон матнида 25 марта (6 марта бевосита хитоб ҳолатида, 10 марта исм сўзбирикма таркибида, 9 марта феълий сўзбирикмалар таркибида) учрайди. Биз яна сўзнинг фаоллашган *(“актуаллашган”)* ва фаоллашмаган *(“пассив”)* ҳолатлари ҳақида эслаб ўтган эдик. Юқорида биз “*кўнгил*” сўзининг мазмунан фаоллашган ҳолатлари ҳақида сўз юритдик. Энди мазмунан фаоллашмаган ўринларига тўхталадиган бўлсак, достон матнидаги 20 ўринда (исм сўзбирикма таркибида – 14 марта, феълий сўзбирикмалар таркибида эса – 6 марта) бу сўз мазмунан фаоллашмаган, яъни алоҳида маъно белгилари очилмаган ҳолатда учрайди. Биз юқорида “*кўнгил*”

сўзининг ғайри моддий маконий мавжудлик маъно белгиси ҳақида гапирган эдик. Аслида ҳам матнда шу маъно етакчилик қилади. Аммо достон бадиий асар унда рамзий маъноларда бу сўз моддий маконий мавжудлик маъносини ҳам касб этиши ғайри табиий эмас. Айниқса, бадиий тимсол (мажоз, истиора) сифатида (достон матнидаги 16 ўринда (исм сўзбирикма таркибида – 9 марта, феълий сўзбирикмалар таркибида эса – 7 марта) айни моддий маконга "айланиб" қолган.

Луғат мақола:

(*муҳокама учун намуна)*

Кўнгул – (XV аср Мовароуннаҳр ва Хуросон туркий адабий тили учун асосий маъноси) инсоннинг ботиний вужудида марказий ўрин эгаллаган ғайри моддий маконий мавжудлик, одатда "*руҳ*", *"имон", "ишқ", "ҳаяжон", "ҳайрат", "шавқ-завқ*", *"орзу",* "*иштиёқ*", "*эҳтирос*", "*ғазаб", "нафрат*", "*қўрқув*", "*рашк"* каби қатор руҳий унсурларнинг жойлашув ва намоён бўлиш ўрни. Маънавий покланиш ва шу орқали "*ғайб олами*" ("*олами малакут*") билан боғланиш хусусиятига эга. Шеъриятда жонлантириш орқали мустақил "*мавжудот"* сифатида ҳам гавдаланиши мумкин.

(А.Н. "Ҳ.– А."да): 145 марта – 19 сўзшакл – (кўнгул – 58, кўнгли – 27, кўнглига – 13, кўнглида – 10, кўнглини – 7, кўнглум – 4, кўнгулни – 4, кўнглунга, кўнглунг – 3, кўнглума, кўнгулсиз – 2, кўнглидаги, кўнглумга, кўнглумни, кўнгулдин, кўнгулга, кўнгулнинг, кўнглунга, кўнглунгда – 1мартадан). Жумладан, кўнгулнинг қайси бир шахсга тегишли эканлигига ишора қилувчи эгалик қўшимчалари билан келган ўринлари достонда 77 марта учрайди.

Мазмунан: маконий мавжудлик (маъно белгисига ишора қилувчи ўринлар) – 42 ўринда (2/17; 4/36; 12/4; 12/7; 13/45; 13/46; 14/12; 15/4; 16/20; 17/18; 24/31; 24/72; 28/65; 30/20; 33/2; 34/33; 34/97; 36/44; 36/46; 36/67; 36/67; 36/111; 38/17; 38/41; 38/46; 38/46; 38/81; 39/2; 42/54; 42/56; 44/33; 44/98; 46/77; 50/44; 50/95; 51/13; 52/81; 56/0; 58/26; 58/32; 59/8; 62/138).

Мисоллар:

Ғайри моддий маконий мавжудлик: *Кўнглини меҳрига макон айласун (36/111); Кўнгли анинг махзани асрори ишқ (39/2); "Кўнгли бўлуб маскани маъвойи илм» (42/54);*

Бадиий тасвирда рамзий маънодаги моддий макон маъносида: *"Жилдиға кўнглумни ғилоф айладим" (13/45); "Кўнглида юз ит ўлубу гандараб" (28/65); "Кўнгул аро чирмашибон юз йилон" (62/138).*

Шу маъно мажозий ўхшатиш-истиоралар кўринишида: *"Ишқ эрур дурру кўнгул дурж анга, Балки қуёш ишқу кўнгул бурж анга" (38/46); "Ғунча киби кўнгли тўла қон эди" (33/2).*

Маълум маконларга ўхшатиш шаклида: “*Анда кўнгул хиттаи поки Ҳирот” (58/26); “кўнгул кулбасидек” (12/4); “кўнгул каъбаси” (17/18).*

Рамзий мустақил “*мавжудот”* (маъно белгисига ишора қилувчи ўринлар) – 25 ўринда (1/41; 2/25; 13/0; 14/3; 17/0; 22/63; 24/51; 28/71; 34/71; 38/117; 38/117; 41/10; 48/1; 48/1; 52/33; 58/50; 59/4; 62/122; 62/129; 62/142;)

Мисоллар:

Хитоб ҳолатида: *“Тенгри учун, эй кўнгул, инсоф бер” (62/129).*

Жонлантириш: *“Кирса чиқар йўл топа олмай кўнгул” (58/50); “Кўнгли агар боғ таманно қилиб” (34/71); “назар этти кўнгул” (14/3).*

Кўнгил – ойина, кўзгу сифатида: *“Кўнгли маоний юзи ойинаси” (13/2)*

Бу маъно товланишлари билан ҳали “кўнгил” сўзининг барча маъно белгилари қамраб олингани йўқ. Биз биргина достон чегарасида сўзнинг баъзи маъно белгиларига мисоллар келтириш билан чекландик. Луғатда “Хамса” туркумининг барча достонлари қамраб олиниши назарда тутилади. Жумладан, “Фарҳод ва Ширин”да – 248 марта (32 сўзшакл), “Лайли ва Мажнун”да – 169 марта (26 сўзшакл), “Сабъаи сайёр”да – 168 марта (24 сўзшакл) ишлатилганини (охирги достон конкорданси тайёр эмас) ҳисобга олсак, “кўнгил” сўзининг тўлиқ туркумда 1000 га яқин ўринда ишлатилган бўлиши мумкинлигини тасаввур қиламиз. Бундан ташқари ушбу сўз билан маълум мазмуний муносабатларга кирган бошқа сўзларнинг маънолар қамровини ҳам назарда тутиш керак бўлади. Демак, ушбу барча ҳолатларни ўрганиб чиққачгина мукаммал илмий луғат-мақола вужудга келади.

Албатта, бу жуда оғир ва машаққатли меҳнат, аммо шу заҳматларсиз биз она тилимизнинг бутун малоҳати ва жозибасини намоён қила олмаймиз, демакки, миллатнинг чексиз ва теран маънавий бойлиги кўз ўнгимизда ёрқин намоён бўлмайди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдлик / Академик Э.И. Фозилов таҳрири остида. 2-жилд. Тошкент, 1983.
2. Доктор Муҳаммад Муин. Фарҳанги форси (мутавассит). Ж.2. Теҳрон, 1357.
3. Имамназаров М.С. Из опыта составления словаря языка Амира Хосрова // Амир Хосров Дехлеви / Сб. науч. трудов ТашГУ. Вып. 575. Ташкент, 1978. С. 42–56.
4. Имамназаров М.С. Опыт составления словаря языка Амира Хосрова. // Амир Хосров Дехлеви / Сб. науч. трудов ТашГУ. Вып. 458. Ташкент, 1975. С. 124–138.

5. Имамназаров М.С. Семантика слов “дил” и “жон” в поэме “Ширин и Хосров” Амира Хосрова Деҳлави // Лексикология и грамматика восточных языков / Сборник статей. Москва, 1975. С. 39–48.

6. Имамназаров М.С. Статистико-семантическое исследование лексики поэмы «Ширин и Хосров» Амира Хосрова Дехлеви / Автореф. ... канд. дисс. Москва, 1975.

7. Имомназаров М. Навоийшуносликка кириш. Тошкент, 2015.

8. Куранбеков А. Методы исследования семантической структуры лексики газелей Хафиза. Автореф. ... докт. дисс. Ташкент, 1995.

9. Куранбеков А. Парадигматический анализ семантической структуры “жон” и “дил” в поэме “Ойинайи Искандарий” Амира Хосрова Дехлави // Амир Хосров Дехлеви / Сб. науч. трудов ТашГУ. Ташкент, 1987. С. 43–44.

10. Куранбеков А. Статистико-семантический анализ класса имен поэмы «Аинаи Искандари» Амира Хосрова Дехлеви. Автореф. ... канд. дисс. Москва, 1988.

11. Османов Н. О методике составления структурно-частотных словарей (На примере словаря Рудаки). Москва, 1963.

12. Персидско-русский словарь. В двух томах. /Составитель: Ю.А.Рубинчик Т. 1. Москва, 1970.

13. Словарь автобиографической трилогии М. Горького. (В 6-ти выпусках). /Составитель: Б. А. Ларин. Вып.1. А-Всевидящий. Ленинград, 1974.

14. Словарь автобиографической трилогии М. Горького. (В 6-ти выпусках). / Составитель: Б.А. Ларин. Вып.2. Ленинград, 1977.

15. Словарь языка Пушкина. (В 4-х томах) /Отв.ред. В.В. Виноградов. Т.1. А-Ж. Москва, 1956.

16. Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. Т. 1. Ташкент, 1966.

17. Фарҳанги забони тожики. (дар 2 жилд). / Составители: М.Ш. Шукуров, В.А. Капранов, Р.Ҳ.Хошим, Н.А.Маъсуми. Москва, 1969.

18. Қуронбеков А. Алишер Навоийнинг “Хамса” достонларида рамз ва тимсоллар. Тошкент, 2015.

19. Қуронбеков А. “Маснавийи маънавий”да тасаввуф тимсоллари. Тошкент, 2011.

20. Қуронбеков А. Ҳофиз асрорининг етти пардаси. Тошкент, 2009.

21. Қуронбеков А. Ҳофиз ғазалиётида маънолар силсиласи. Тошкент, 1994.

22. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки жилдли. / З.М. Маъруфов таҳрири остида 1-жилд. Москва, 1981.

23. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдли. / А. Мадвалиев таҳрири остида. 2-жилд. Тошкент, 2006.

24. Ўзбекча-русча луғат / Бош муҳаррир: А.К.Боровков. Москва, 1959.

25. Roget P.M. The saurus of English Words and Phrases. London, 1921.

М. Имомназаров

Навоий асарларининг муаллиф хос луғатини тузиш ҳақида

Мақола Алишер Навоийнинг муаллиф хос луғатини тузиш масаласига бағишланган бўлиб, биргина “*кўнгул*” сўзининг “Ҳайрат ал-аброр” достонида ишлатилган барча ўринларини таҳлил қилиш асосида сўз маъно структурасини илмий изоҳлаш методикасини ишлаб чиқиш муаммоларига эътибор қаратилган. Таҳлил учун ушбу достон конкорданси материалларидан фойдаланилди. Мақола хулосаси сифатида “*кўнгул*” сўзи луғат-мақоласининг бир достон материаллари асосидаги дастлабки нотўлиқ намуна варианти муҳокама учун таклиф қилинди.

Калит сўзлар: *Алишер Навои, “Ҳайрат ал-аброр”, “кўнгул”, Муаллиф хос луғати, конкорданс, изоҳли луғат, луғат мақола, маънолар кўлами, маъно структураси, маъно белгиси, “сўз ва иборалар тезауруси”, сўзшакл, “моддий” ва “ғайри моддий” мавжудлик, “ботиний” ва “зоҳирий” мавжудлик, “мавжудлик” ва “мавжудот”, ғайри моддий макон.*

М. Имамназаров

О составлении авторского словаря произведений Навои

Статья посвящена проблеме составления авторского словаря Алишера Навои и разработке методики научного толкования семантической структуры слова на примере анализа всех словоупотреблений слова “*кўнгул*” (“душа”) в поэме “Хайрат ал-аброр” (“Изумление праведных”) Навои, опираясь на материалы конкорданса данной поэмы. В конце статьи предлагается предварительный образец неполной словарной статьи слова “*кўнгул*”, основанная на материалах конкорданса одной вышеупомянутой поэмы Навои для обсуждения.

Ключевые слова: *Алишера Навои, “Хайрат ал-аброр”, “кўнгул” (“душа”), “Хайрат ал-аброр”, авторский словарь, конкорданс, толковый словарь, объем значений, семантическая структура слов, оттенок значения, “тезаурус слов и фразеологий”, словоформа, “материальный” и “нематериальный” наличность, “видимый” и “невидимый” наличность, “наличность” и “существо”, “нематериальный” местоположение.*

M. Imamnazarov

About the compilation of the author's dictionary of works by Navoi

The present article investigates the composition of Alisher Navoi's author vocabulary, and analyzes the scientific commentary of the semantic structure of the word *"ko'ngul"* in "Hayrat al-Abror" grounding on the concordance of the poem. At the end of the paper it is presented a preliminary example of the vocabulary of the word "ko'ngul" based on the concordance of Alisher Nawai's above-mentioned poem.

Key words: *Alisher Navoi, "Hayrat al-Abror", "ko'ngul", author vocabulary, concordance, vocabulary, the set of meanings, the semantic structure of the word, thesaurus of the word and phrases, "material" and "immaterial" being, "visible" and "invisible" being, "immaterial" space.*

О. Алимов

Алишер Навоийнинг "Хамсат ал-мутаҳаййирин" асари матний тадқиқига доир айрим лавҳалар

Алишер Навоий асарларининг энг қадимги қўлёзма нусхаларини илмий асосларда ўрганиб, муаллиф матнини тиклаш улуғ мутафаккир асарларини мукаммал тадқиқ этиш учун муҳим аҳамиятга эга. Чунки, йиллар давомида кўчирилган қўлёзма нусхалар котибларнинг матнни ўқишдаги айрим хатолари ҳамда бир-бирларидан нусха кўчиришлари оқибатида асл матндан узоқлашиб кетиш ҳолатлари юзага келган. Шу боис, буюк шоир асарлари қўлёзма манбаларни илмий-қиёсий ўрганиш, муаллиф матнига яқин матнни тиклаш долзарб масалалардандир. Ҳозиргача Навоий асарларининг матний тадқиқи бўйича бир қанча ишлар амалга оширилган [3; 4; 5; 8; 10; 13; 14]. Шундай бўлса-да, шоир шахсияти ва ижодий меросини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга "Хамсат ал-мутаҳаййирин" асари матншунослик нуқтаи назадан етарлича тадқиқ этилмаган. Уни П.Шамсиев 1966 йили ўзининг "Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоий" номли китобида нашр эттирган. Кейинчалик бу асар шоир "Асарлар"ининг 15 жилдлик мажмуасининг 14-жилдида П.Шамсиев томонидан нашрга тайёрланиб босилиб чиққан. Навоийнинг 550 йиллик таваллуди муносабати билан чоп этилган 20 жилдлик "Мукаммал асарлар тўплами"нинг 15-жилдида П.Шамсиев матни асосида профессор С.Ғаниева томонидан қайта нашр этилган. 2011 йил Навоийнинг "Тўла асарлар тўплами"нинг 5-жилдидан ўрин олган "Хамсат ал-мутаҳаййирин" асари Ҳ.Сулаймон, С.Рафиддинов,